

Euskara XVI-XVII. mendeetako zenbait idazle atzerritarrengan

PATRIZIO URKIZU

1. Joannes MAURUS CONSTANTIANUS, beste izenez Jean Le Maure¹ errenazimenduko humanista bat dugu, idazle eta inprimazale, klasikoen editore eta Réolen moldiztegiaren jaiotzarekin lotua ageri zaiguna. 1500. urtean Bordeleko epaile eta doktore ospetsu zen Joannis Halcourt jaunari latinaren konposizio eta deribazioaz, hots, hitzen eraketaz liburu bat eskaini zion zeinaren tituluak honela dioen:

Joannis MAURI Constantiani in Cōmentarios Compositionū ac derivationū lingue latine ad Micātissimū spectantēque nobilitatis virū D. Joannē de Haulcourt Radiātissimū Juris utriusque doctore Bordegaleūz senatorem².

Orrialdearen amaieran honelaxe aipatzen digu data «Anno dñi Millesimo quingentesimo», hau da, mila eta bostehungarren urtean argitaraturiko liburua dugu. Hau erreserbako kutxa batean ongi gordेरik zegoen, baina baimen berezi batez ikusterik ahal izan nuen. Latinez idatzirik dago, baina arretaz irakurririk euskarazko hitzokin topatu genuen. Hona hemen:

- a) subcerniculū.i. cribrū farinariū gal.les.vasconice.sedal³.
- b) encaustus.i. oculorum morbus.vascon.lagaigne⁴.
- c) hydropotes.i. aquepotor, vasc.benlegne⁵.

Beraz, Joannis Maurus-ek hitz horiek aipatzen dituenean, SEDAL, LAGAIGNE eta BENLEGNE euskal hitzak bezala jotzen ditu.

Baina zein da beroien esenahi zehatza? Ez dira agertzen Koldo Mitxelena *Textos Arcaicos Vascos* liburuaren amaian ematen duen hitz zerrendan, eta beraz, Larramendi, Azkue eta Corominas-en hiztegieta jo dugu laguntza eske eta hauxe argitu digute.

1. A. Claudin, *Les origines de l'imprimerie à La Réolle en Guyenne, 1517. Recherches sur la vie et les travaux de Jean le More, dit Maurus, de Contance*. 1894.

2. Bibliothèque Municipale de Bordeaux, Rés. p. X. 327.

3. Fol. xiii.

4. Fol. xxiiii.

5. Fol. xxiiii, v.

a) «SEDAL: 1.º (BN), cerda, crin: soie de porc, crin de cheval»⁶.

Azkuek dioenaren berdintsua dio Lhandek ere eta Corominas-ek eransten du:

SEDA, 1220-50. Origen incierto. Quizá del lat. SAETA 'cerda de puerco, de caballo, etc.', 'sedal de pescar', que en la Edad Media debió de aplicarse al hilo de seda, porque entonces este género se importaba en hilo, de ahí pasaría al tejido de seda. Así parece deducirse de la unanimidad de las lenguas romances, que suponen como nombre de la seda una base SETA; desde ahí, ya en los ss. VIII-IX, pasó el vocablo a varias lenguas germánicas y célticas. Deriv. *sedal*, 1495⁷.

Etorki ezezagun hortaz mintzo zaigu Larramendi euskarazkoa dueña jatorria adieraziz:

cedazo, baya, baea, cetabea. Lat. *incerniculum*⁸. cerda, viene de el Bascuence *cerri da*, que significa es marrano, y este es el que por antonomasia se llama ganado de cerda, *çurdac*. Lat. *setae-arum*⁹.

Beraz, hitz honen etorkiaz badirudi Larramendi eta Mauri ados daudela.

b) Bestalde Koldo Mitxelenak bere tesia den *Fonética Histórica Vasca* izeneko liburuan LAKAIN hitza aipatzerakoan hau xe adierazten digu:

Hay bastantes ejemplos de alternancia l-/cero (20): *guip. akañ(a)*, etc. 'garrapata': lab. *lakain id* (cf. *gasc. lagagno* y *vid. Corominas, sv. legaña*¹⁰).

Berriro hartu dugu Corominas esku artean eta hauxe diosku LEGAÑA hitzarenpean.

LEGAÑA, h. 1600; la forma más extendida y antigua es *lagaña* s. XIV. Voz común al castellano con el catalán, s. XII, y el occitano, s. XIII. Origen incierto, probablemente prerromano, quizá de la misma etimología proto-hispánica que el vasco *lakaiña*, que significa 'hebra', 'aspereza', 'nudo de árbol', 'gajo', suponiendo que el sentido primitivo fuese 'brizna' (acepción al parecer cimentada en el cat. ant. (*laganya*), de donde 'broza', 'menudencia', y de ahí 'legaña'¹¹).

Duda eta ilunbe hauetarik irtetzeko jo dugu berriro Larramendirengana argitasun bila eta hauxe topatu dugu:

Lagaña, viene de el Bascuence *lacaña*, que significa gajo, ó colgajo en las ubas, y por la semejanza al humor congelado,

6. R. M. Azkue, *Diccionario vasco-español-francés*. Bilbo 1905, T. II, 214.or.

7. J. Corominas, *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*. 3.ed. Madrid 1973, 527-528.or.

8. M. Larramendi, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín...* Donostia 1745, 186.or.

9. M. Larramendi, *aip. lib.*, 190.or.

10. L. Michelena, *Fonética Histórica Vasca*. Donostia 1977, 323.or.

11. J. Corominas, *aip. lib.*, 357.or.

que cuelga de las pestañas, se le dió el nombre de lagaña. *Maccarrá, bacarredá, pistá, beteria*. Lat. lippitudo¹².

Eta goazen, bada, azkenik Mauri-k aipatzen digun hirugarren hitzarekin.

c) BENLEGNE ikusi eta berehala gaztelaniazko «beleño» gogorazi digu eta berriro Corominas kontsultatuz hau irakurri dugu:

BELEÑO, h. 1106, nombre de una planta narcótica, viene de una base *BELENIUM, de origen prerromano indoeuropeo, cuyas variantes se documentan desde el s. I, y que ha pasado también a varias lenguas germánicas y eslavas, por influjo de *beleño* el verbo *envenenar* se convirtió en *embeleñar, -iñar*, en textos de los s. XIII-XVI...¹³.

Baina begiraturaz «hydropotes» UZEIk argitaraturiko *Biologia I. Landare eta animalien izenak, izendegia* liburuan beste zentzu zeharo ezberdin bat aurkitu diogu, honela baitio:

- «3542. Hydropotes inermis (swinhoer)
- e. ur-orein
- g. ciervo acuático
- f. cerf des marais
- i. (chinese) water deer¹⁴.

Dena den, hona bada hiru euskal hitz Joannes Maurus-en ustatan SEDAL, LAGAIGNE eta BENLEGNE (ondo irakurri badugu), jadanik 1500. urtean koka daitezkenak eta dirudienaz Europa guztian aski zabaldu zirenak erdi aroan.

2. Carolus BOVILLUS SAMAROBRIUS frantsesez Charles de Bouelles, Sancourt-en jaioa 1470. urte inguruan, filosofo, matematikari eta hizkuntzalari ere badugu, Alemanian 1505. urtean eta, gero 1507.ean Erroman izan ondoren, Espainian izan zen, Ximenez kardenala ezagutuz. 1533. urtean Parisen Robert Estienne, idazle, zuzentzaile eta editore zenaren moldiztegian hain zuzen ere *Liber de differentia vulgarium linguarum* izenekoa argitaratu zuen, zeinaren titulu osoak honelaxe esaten duen:

Caroli Bovilli Samarobrini Liber de Differentia Vulgarium, & Gallici sermonis varietate. Quae voces apud Gallos sint factitiae & arbitrariae, vel barbaricae: quae item ab origine Latina manarint. De hallucinatione Gallicanorum nomini. (Irudia). Parisiis, Ex officina Roberti Stephani MDXXXIII¹⁵.

Beraz hizkuntza «vulgar»en ezberdintasunaz ari zaigu, XVI. mendeko ahozketaren frantsesaz ohar interesgarriak emanez, eta bere gramatikaz arduraturiko lehenetakoa dugu. Bere XII. kapitulu-

12. M. Larramendi, aip. lib. T. II, 32.or.

13. J. Corominas, aip. lib., 91.or.

14. Uzei, *Biologia I. Landare eta animalien izenak. Izendegia*. Donostia 1984, 293.or.

15. Bibliothèque Nationale de Paris. Coll. Ristelhueber, n.º 13.

luan euskaldunen hizkuntzaz mintzo zaigu eta hona hemen zer dioen latinez:

De Biscainis inter Gallos & Hispanos diversa ab utrisque utentibus lingua. Cap. XII. Sedet partim in Gallia, partim in Hispanis, gens ignotae originis, diversa & a Gallis, & ab Hispanis aloquio. Partem eius gentis in Pyreneo sitam, & Hispanorum regno obaudientem, Hispani Biscainos, seu Viscanos vocant. Portionem vero caeteram citra Pyreneum, in Francorum regno confidentem, Galli nunc Vascones, nunc Baschas appellant, vulgus Gascons, vel Basques. Nam trium literarum B, G, & V simplicis, atque etiam duplicis vv, crebriuscula sit à vitiis labiorum in seinvicem alternatio. Quamobrem Viscainorum, Vasconum, Gasconum, Bascharum gens, est eadem, & linguae unius: quam diversis nunc regnis attributa. Fortasse hi sunt quos Plinius Vacceos dixit: nam & nomen & solum satis alludunt¹⁶.

Euskaraz honela itzuli dudan zatia: «XII. Kapituluua. Galoen eta hispanoen artean eta herri hauetarik hizkuntza ezberdina darabilten Bizkaitarretaz.

Zati bat Galian eta bestea Hispanian bada herri bat etorki ezezagunekoa hizkuntzaz ezberdin dena bai galoen eta bai hispanoengandik. Hispanoek Pirineoetan Espainiako erregeen menpean den herri honen zatia *Biscainos* edo *Viscanos* deitzen dituzte. Baina beste partea, Pirineotako alde honetan dagoena, eta Frankoen erresumaren baitan fidatzen direnak frantsesek bai *Vascones* bai *Baschas*, eta hizkuntza arruntean *Gascons* edo *Basques* deitzen dituzte. Ezen eta B,G, eta V sinplearen artean, baina W letren artean ere maiz hots aldaketa ematen da ezpainen ahoskatze bizio baten ondorioz. Horregatik, Bizkaitar, Euskaldun, Gaskoin eta Baskoen herria bera da eta hizkuntza bakarrekoa, egun bi erresumetan berezirik dagoenarren. Agian Pliniusek Vacceos bezala izendatzen zituenak litezke, bai izenak eta bai lurak hortaritzen baitkaituzte».

3. Hieronymus MEGISERUS Sttugard-en jaio zen 1555. urtean protestante familia batetan, eta bere aita «artzaiak» antzinako hizkuntzak irakatsi zizkion, 1571. urtean Tubinga-ko unibertsitatara bidali zuelarik eta hemen Crusius-en, garaiko helenista famatuenerikoren irakaskintzak errezibitu zituen. Oso azkarra izaki, eta bai Geografia, bai Historia, bai ekialdeko hizkuntzak ordurarte Alemanian aski baztertuak izan zirenak ikasi zituen. Europa osoa bisitatu zuen, eta horren ondorioz zenbait liburu ere idatzi zituen, hala: 1) *Catéchisme*, 1584 (grekar hexametroan, eta latinezko itzulpen batekin), 2) *Dictionarium quatuor linguarum* [alemana, latina, ilirioa eta italianoa], Graetz, 1596, eta besterik. Baina guri interesatzen zaiguna bereziki beste hau da:

16. Aip. lib., 12.or.

Thesaurus polyglottus vel dictionarium multilingue ex quadringentis circiter linguis, dialectis, idiomatibus et idiotismis constans. Francfort, 1603.

Liburu hau Austriako enperadoreari eskainirik dago eta xit arraroa bilakatu da. Vinsonek ere aipatzen du bere bibliografian, baina era honetara:

1190. Thesaurus polyglottus vel dictionarium multilingue (400 langues) (sic) par J. Megister. Francfort, 1608, in-8, xxxij-832-751 p.à 3 col. Le basque (cantabrice) y figure et est assez souvent confondu avec le gascon (vasconice)¹⁷.

Eskuartearen erabili dugun alea ez zen, noski, 1608.ekoa 1603.ean argitaratua, ez eta ere 400 hizkuntzetako berrogeikoa baizik. Sarreran hizkuntzak aztertzen eta sailkatzen saiatzen da eta seigarren atalean «Tabula sexta Europae» Europako hizkuntzak behatzen ditu eta honelaxe diosku:

Tabla Sexta

EUROPAE

...Jam commemoratus, latinae, Graecae, Germanicae & Sclavoniae Linguarum Dialectos, Europea quoq. sunt sequentes:

Hungarica

Hibernica, seu Irlandica

...

Cantabrica, seu Vasconica seu Vetus Hispanica¹⁸.

Alegia euskara beste izenez *cantabrica* eta *vasconica* deitua omen dena, espainiar zaharra dela eta Europako beste hizkuntzen sail eta etorki berdinekoa bezala jotzen da, garaian ziren ideien arabera. Geroago, hitz zerrenda multzoak berrogei hizkuntzetan, gutxi gora behera dakartzta, eta horien artean euskarazkoak, kontatu ahal izan ditugarrik ehunen bat, baina ia denak jadanik Buenaventura VULCANIUS-ek 1597. urtean Leydenen argitaratu zuen *De Literis et Lingua Getarum sive Gothorum...* liburuan zekartzanak¹⁹. Beraz, hemen ez ditugu Vulcanius-ek aipatzen ez dituen batzu baizik ikusiko. Badira zerrendan zenbait iratxo ere, hala nola: VIHASREA²⁰ vicitzea orde, GUEY²¹ oquey-ren partez, eta URICIA²² unciaren lekuan.

Bizkaierazko forma batzu ere badakartza dudarik gabe L. Marineo Siculoren *De rebus Hispaniae memorabilibus...* 1533-tik hartuak, hauexek direnak²³: AYTEA, AYDEA²⁴, ALABEA²⁵, ANA-

17. J. Vinson, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. Paris 1898. T. II, 715.or.

18. H. Megiserus, aip. lib. Introductio.

19. J. Garate, «Juicios y glosario vasco-latino de Buenaventura Vulcanius». *Euskera* VI, Bilbo 1961, 239.or.

20. H. Megiserus, aip. lib. T. II, 716.or.

21. H. Megiserus, aip. lib. T. II, 706.or.

22. H. Megiserus, aip. lib. T. II, 108.or.

23. L. Michelena, *Textos arcaicos vascos*. Madrid 1964, 146-147.or.

24. H. Megiserus, aip. lib. T. II, 216.or.

25. H. Megiserus, aip. lib. T. II, T. I, 543.

GEA²⁶, ARDAOA²⁷, ARREVEA²⁸, IRACURTEN DOT²⁹, IRARGUIA³⁰, LASTER EGUITEN DOT³¹.

Badira ere beste zenbait hitz euskalduntzat ematen dizkigunak eta Vinsonen ongi dioen bezala gaskoinarekin nahasiak direnak: PAIRE³² eta PIBOL³³, Louis Alibert-en hiztegian agertzen den bezala «paire, père» aita, eta «pibol, peuplier»³⁴ makal beltza «populus nigra»-ren ordaineko³⁵ ematen direnak.

Beste hiru hitz bitxi ere ageri dira; DORSA³⁶ latinezko «dorsum»-pean, MIRTIL³⁷ «salamandra» bezala, eta CIVADE³⁸ «squilla parva»-ren itzulpen gisa. Hauen berdintsurik, ordea, ez dut hiztegi-tan topatu, ezen Larramendik dioenez:

Espalda, ez voz Basconzada, de *atzalda, atzaldea*, que significa lado opuesto al delantero. Espalda, *bizcarra*. Lat. Tergum, dorsum³⁹.

Salamandra, especie de lagarto, que no se halla en España, salamandra, *arrabio mota bat da*. Lat. Salamandra⁴⁰.

Eta, azkenik «squilla parva», «cebolla albarrana» delakoaz beste hau baitiosku:

Albarrana, cebolla silvestre, *astatipula, basaquipula*⁴¹.

Duda batekin gelditzen gara, beraz, MIRTIL, DORSA eta CIVADE XVI. mendean euskaraz erabiltzen ziren hitzak ote diren, gero galduak, hala nola PAIRE eta PIBOL Xuberora aldean eta gaskoinaren eraginez erabiltzen zirenak ote diren, ala egilearen nahaste huts bat.

4. Badira ere beste zenbait liburu, nola Paulli MERULAE *Cosmographiae generalis libri tres...* Amsterdam-en 1605.urtean argitaratua Vinsonen ere aipatzen duena⁴², eta non esaten zaigun euskarazko zatiak argitaratu zirela *Revue de Linguistique*, XXVIII. ean 264-268. orrialdeetan eta non latinez zenbait xehetasun eman ondoren euskaraz ematen digun «Gure Aita» (Oratio dominica,

26. T. I, 564.or.

27. T. I, 710.or.

28. T. II, 538.or.

29. T. I, 789.or.

30. T. I, 822.or.

31. T. I, 382.or.

32. H. Megiserus, aip. lib., T. II, 216.or.

33. H. Megiserus, aip. lib., T. II, 294.or.

34. L. Alibert, *Dictionnaire occitain-français d'après les parlers languedociens*. Toulouse 1966, 520, 545.or.

35. Uzei, aip. lib., 65, 78.or.

36. T. I, 448.or.

37. T. II, 453.or.

38. T. II, 552.or.

39. M. Larramendi, T. I, 443.or.

40. T. II, 268.or.

41. T. I, 50.or.

42. J. Vinson, aip. lib., T. II, 715.or.

cantabrice) ⁴³ Leizarragaren *Testamendu Berriaren* itzulpenetik hartua eta espreski San Mateoren ebanjeliotik ⁴⁴, «sinhesten dut» Leizarragak bere *ABC edo Christinoen instructionea othoitz eguiteco formarequin* deitu liburuttoan dakarrena ⁴⁵ hala nola Lucius Marineus Siculus-enetik harturiko hitz zerrenda ⁴⁶.

5. Joseph Justus SCALIGER (1540-1609) Julius Caesar jakintsuaren semeak garai hartan italiar eta frantses humanisten lan filologikoak bildu eta gaintitu zituen, eta ez hori soilik, bere irudimen sortzaileaz zeuden hutsuneak betetzen saiatu zen ere ⁴⁷.

Frantziako hegoaldean jaioa, Bordelen ikasi zuen lehenik eta gero Parisen, Collège de France delakoan Turnebus irakaslearen ikasle berezi, berehala jabetu zelarik, grekaz, hebreoaz, arabeaz eta ekialdeko beste hizkuntzetaz. Aško idatzi zuen eta berak zioen bezala «J'ay esté une putain prostituée à faire des vers à tout le monde come Dorat» ⁴⁸.

1562. urtean protestant egin zen, eta Genève-n bi urte eman zituen (1572-74), azkenik Leydengo unibertsitatean, Holandan irakasle ihardun zuelarik. Bere idazlanetatik antolaturiko antologia bat erabili dugu esku artean eta bertatik bi aipamen emango ditugu.

LANGUES. Il y en 24 Matrices en Europe: Zeus la Grecque, Deus la latine (...). Les Basques sont Cantabres, qui est comme je crois le vieux langage d'Espagne: comme il apert par les papiers qui se trouvent dans les villes d'Espagne. Cantabria tenoit la Navarre de delà les Pyrénées, les Basques de deçà & une partie de la Gascogne ⁴⁹.

Hots, bere eritziz ere euskarā dela Espainako antzinako hizkuntza eta bai Pirineoko alde batean bai bestean euskaldunak bizi direla.

Hiztegi moduan eginiko liburuan Nafarroako Margarita printzesaz mintzatzen da, dituen biblijetaz eta eskuzkiribuetaz, eta beste gauzen artean *Basque* hitza aipatzean, bere burua ere azentuatik euskaldun jotzen duelarik beste pasarte batean, hauxe diosku.

BASQUE. Le langue tient sept journées. Il en a cis & ultra mōtes, à une demie lieue de Bayonne commence le langage. Il y a Basque en France, Navarre, & Espagne. Il faut que les Basques parlent quatre langues, François, parce qu'ils plaident en français au Presidial de Bayonne, & de là à la seneschaussée d'Aqs;

43. P. Merulae, *Cosmographiae generalis...* Amsterdam, 1605, 303.or.

44. J. Leizarraga, *Testamendu Berriā*, Rochellan, 1571, S. Mathheu, cap. VI, 9-13.or.

45. J. Leizarraga, *ABC...* Rochellan, 1571; P. Merulae, aip. lib., 433.or.

46. L. Michelena, *Textos arcaicos vascos*. Madrid 1964, 146-147.or.

47. R. Pfeifer, *Historia de la filología clásica de 1300 a 1850*. Madrid 1981, 194.or.

48. J. J. Scaliger, *Prima Scaligerana...* Groningae 1669, 110.or.

49. J. J. Scaliger, aip. lib., 136.or.

Gascon, pour les pays Basque & Espagnol: C'est un langage estrange que le Basque, c'est le vieil Espagnol, come le Breton bretonnant est le vieux Anglois. On dit, qu'ils s'entendent, ie n'en croy rien, ils nomment pain & vin de mesme, mais le reste est bien different. J'ay leur Bible⁵⁰.

Alegia, euskara mintzo dela Frantzia, Nafarroa eta Espaniako erresumetan, eta euskaldunak lau hizkuntza mintzazu beharrean aurkitzen direla, hau da, frantsesa, gaskoina, gaztelania eta euskara. Espainiako hizkuntza zaharra omen da, eta euskaldunen artean mintzatzeko modu ezberdinak direnez gero bere ustez ez dutela elkar ulertzen, ezen ogia eta ardoa berdin izendatzen badute, bestea oso diferentea den. Biblia euskalduna ere baduela bere liburuen artean.

Exenplu eta adibide xorta hau, aipamenok bukatzeko esan dezadan artikulutxuaren muina. Ene uste apalez, bai XV. mendeko baina batipat bai XVI-XVII. mendeetako liburuetan, hiztegietan, kosmografiatan, etabar, asko gelditzen da oraindik aztertzeko eta jakiteko zein eritzi zuten garai haietan euskararen etorkiaz eta hiztegiak. Ez litzateke, bada, arraroa euskaraz idatzi ziren liburuak eta galdutzat ematen direnak oraindik agertzea, honela gure literatura eta hizkuntza ttipi baina maitagarria hobeto ezagutzen joango garelarik.

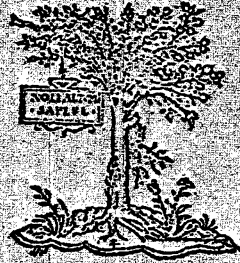
Lezon, 1986, martxoak 19.

50. J. J. Scaliger, aip. lib., 25.or.

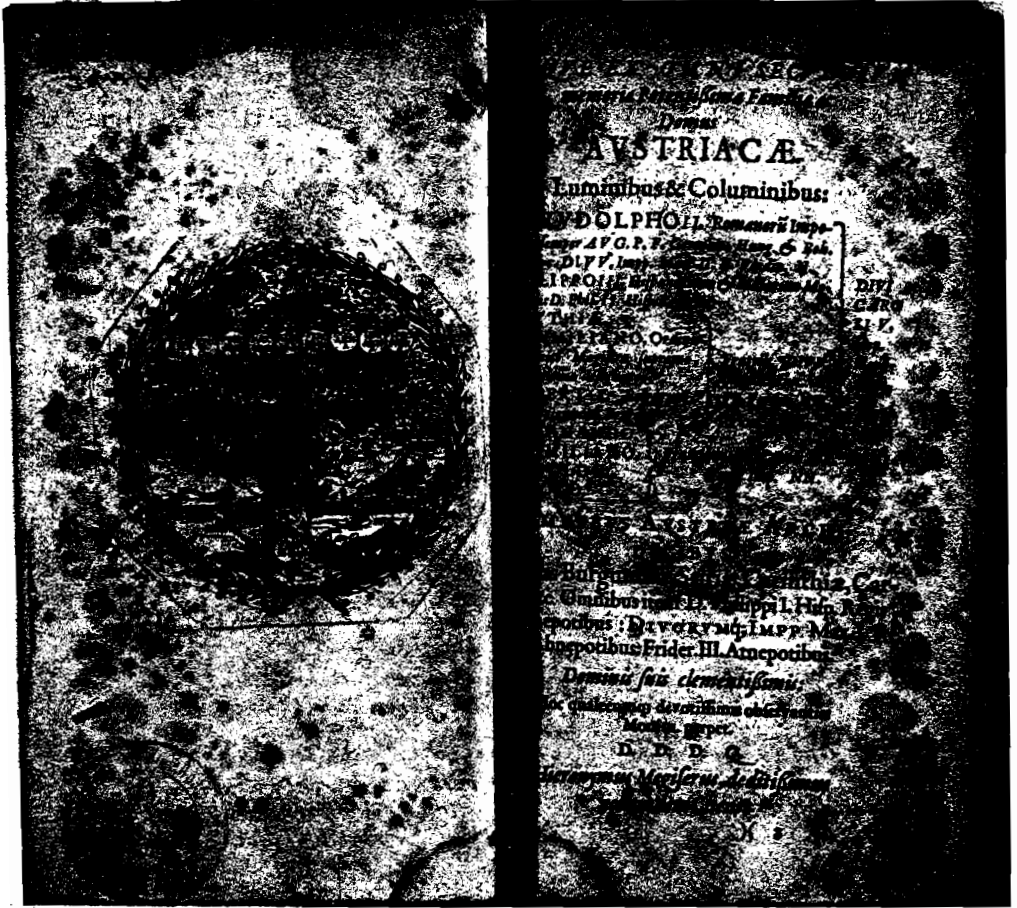
CAROLI BO-
uilli Samarobrini li-

BER DE DIFFERENTIA VVI
gariū linguarū, & Gallici sermonis varietate.
Quæ voces apud Gallos sint factitiæ & arbitra-
riæ, vel barbaræ: quæ item ab origine Latina
manarint.

De hallucinatione Gallicanorum nominum

PARISIIS.
Ex officina Roberti Stephani.
M. D. XXXIII.

AVSTRIACÆ
 In munitibus & Columnibus:
 DOLPHOII Romanoru Inpa
 AVG. P. F. Imperatoris Hinc & Ita
 D. I. I. Imperatoris
 I. P. O. I. Imperatoris
 D. I. I. Imperatoris
 D. I. I. Imperatoris
 D. I. I. Imperatoris

Demina sua claudis
 D. I. I. Imperatoris
 D. I. I. Imperatoris
 D. I. I. Imperatoris
 D. I. I. Imperatoris
 D. I. I. Imperatoris
 D. I. I. Imperatoris

